

Tóth, Szilárd Tibor: Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsloffii grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni” (1913)

Tallinna Ülikool Humanitaarteaduste dissertatsioonid 52. Tallinn, 2019, 255 l.
ISBN 978-9949-29-470-1

Az itt ismertetendő könyv szerzője már eddig is kalandos szakmai pályafutása alatt a különböző országokban végzett tanulmányai után több külföldi egyetemen végzett tevékenységével, a magyar nyelv és kultúra oktatásával fontos küldetést teljesített. Rigában és a komi-permják Kudimkarban sem előtte, sem utána nem dolgozott magyar lektor. A vándorévek után mára, immár mintegy másfél évtizede a Tartui Egyetem narvai karán mintha megállapodott volna, s magyarként egyebek között észti nyelvet is tanít. Ám emellett, kutatómunkája kiegészítéseként is jelentős tudományszervező munkát végez, konferenciákat szervez rendszeresen, köteteket szerkeszt és ad ki. Mielőtt megkezdte volna évtizedekkel ezelőtt „vándorútját”, még idehaza, egészen fiatalon megalapította a Finnugor Világ sorozatot.

Disszertációjának célja a valamivel több mint harmadfél évszázadig élő tartui nyelv történetének rövid leírása, összpontosítva kodifikálására és kiadására (12), egyszersmind emlékoszlop-állítás a tartui irodalmi nyelvnek,

amely a 17. században sok tekintetben a tallinni nyelv előtt járt (10). A tartui (irodalmi) nyelv kronologizálását a missziós nyelvészet szemszögéből végezte el. (A missziós nyelvészet terminussal arra utal, hogy – akárcsak a gyarmatbirodalmak megszületésekor – a bennszülött nyelvek első leírói misszionáriusok voltak, nem volt ez másképpen az észti nyelv esetében sem.)

Tóth Szilárd a tartui irodalmi nyelvet – megkülönböztetve azt Tartu város nyelvétől és a tartui nyelvjárástól – egyházi nyelvnek nevezi, annak ellenére, hogy megjelentek azon világi kiadványok (pl. kalendáriumok) is. Az ok a kiadványok aránya (64). A tartui (irodalmi) nyelvet Délkelet-Észtország területén használták a 16. századtól a 20. század elejéig – főként az egyház nyelveként (12). Kodifikálása (1648) óta az utolsó tartui nyelvű kiadvány megjelenéséig 265 év telt el, de a tartui nyelv Gutszlaff kodifikációs kísérlete előtt is létezett (13), jelentek meg ezen a nyelven kiadványok is. Ugyanakkor nem jelenti a tartui irodalmi nyelv továbbélését, hogy még a legutóbbi időkben is adtak ki újra ezen a nyelven könyveket (pl. az 1686-ban megjelent Újtestamentum-fordítást 2001-ben) (33).

Tóth Szilárd a nyelvi tervezés leglényegesebb szempontjának a helyesírás tervezését tekinti. A tartui irodalmi nyelv esetében több helyesírást kell megkülönböztetni: a kéziratos szövegek helyesírását, a diktált szövegek gyakran esetleges helyesírását, a nyomdába adott szövegek helyesírását és a kinyomtatott művek helyesírását (83). Magánál Gutszlaffnál is – az ő nyelvtana megjelenésének évét, 1648-at tekinti Tóth a tartui irodalmi nyelv kiinduló pontjának – két helyesírást kell megkülönböztetni: a nyelvtanában követettet (diakritikus jelek használata), és Ószövetség-fordításának helyesírását (a *-h* mint a hosszúság jelének alkalmazása). (Ugyanezek az eljárások megfigyelhetők a korabeli lett nyelvű kiadványokban is.) Gutszlaff jelölte a mássalhangzók palatalizáltságát is.

A tartui irodalmi nyelv jelentőségét mutatja, hogy az Újtestamentum előbb jelent meg ezen a nyelven, mint a később közös észti irodalmi nyelvvé vált tallinnin, ám története rövidebb, mint az észti irodalmi nyelv (41).

A tartui irodalmi nyelv történetét két könyv foglalja keretbe: Johannes Gutszlaff nyelvtana (*Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam* [Nyelvtani megfigyelések az észti nyelvről], 1648; Haarmann 1976-ban kiadta, majd 1998-ban adták ki latinul és észtil, kommentárokkal) és a *Kodolaste raamat* [kb. Otthoni olvasókönyv] 1913-as utolsó kiadása (66).

Tóth a tartui irodalmi nyelv történetének korszakolásakor áttekinti a korábbi szakirodalom alkalmazta periodizálást, amelyekben többnyire az észti nyelv periodizálását vették alapul, de ő maga más utat követ (40–42). Kiindulópontja a missziós nyelvészeti koncepció: a tartui nyelv magja az Újtesta-

mentum fordítása – azaz a periodizálás nem helyesírás-alapú, hanem ideológia- és műközpontú. A periodizáláskor nem vette figyelembe az elég gazdag kalendáriumi irodalmat, mert annak súlya – összevetve az egyházi szövegekével – csekélyebb, ráadásul a kalendáriumokban keveredik a tartui és a tallinni nyelv (42).

Tóth Szilárd szerint a tartui nyelv első időszaka az Újtestamentum-fordítást megelőző időszak, amely a rekatolizáció idején (1561–1629) kezdődik. A szakirodalomban 1554-et tartják a tartui nyelv születési évének, ám ezt Tóth szerint csak feltételesen lehet elfogadni, mivel az akkor kiadott katekizmus nem maradt fenn (42). A tartui nyelv dokumentált története a 16. századi kéziratok emlékekkel kezdődik. Az első dél-észti protestáns könyvek szerzője Joachim Rossihnius (kb. 1600–1645 k.), akinek katekizmusa 1632-ben jelent meg, ez és az *Agenda Parva* tekinthető a leginkább dél-észtes kiadványnak. A többi kiadványban észak-észti nyelvi sajátosságok is találhatóak (43). Az első korszak 1685-ben végződik, amikor megjelenik a *Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Raamat* (új tartui nyelvű énekeskönyv) és a *Tarto Mah Keele Palwusse Raamat* (imakönyv) (46).

Ismerkedjünk meg röviden Johannes Gutsclaff-fal, az első dél-észti nyelvten, a fentebb említett *Observationes Grammaticae* szerzőjével és az Ószövetség egyetlen dél-észti nyelvű fordítójával! Tevékenysége egybeesik a missziós nyelvészet csúcspontjával, ami Észtországban tovább tartott, egészen a 19. század közepéig (26). Munkájában a dél-észti nyelv standardizálásával és a nyelvtervezéssel foglalkozott (26–27). Nyelvtanának 12 oldalas ajánlását a missziós nyelvészet és a nyelvtervezés manifesztációjának is lehet nevezni. Ebben a szerző hangsúlyozza az észtek, németek és svédok Isten előtti egyenlőségét, valamint nyelvtana és az észti nyelvű Biblia lényeges voltát. Implicit módon fejezi ki az észti, a német és a svéd nyelv egyenlőségét – ezzel Gutsclaff a korpusztervezésen túl a státusztervezés kérdését is érinti, azaz nyelvpolitikát művel (27). Nyelvtanában megkísérelte standardizálni a helyesírást; bár bibliafordításában már más helyesírást alkalmazott. Grammatikáját, mint már említettük, a diakritikus jelek használata jellemzi. Ótestamentum-fordításában a hosszúságot a *h* betű alkalmazásával fejezi ki (86).

Gutsclaff grammatikájának két példánya maradt fenn, az egyik Tartuban, a másik Münchenben van. Ez utóbbi hiányos, négy oldallal rövidebb, mint a tartui példány (66). Ismert két másolata is, ezek Tallinnban és Helsinkiben találhatóak (67).

A grammatikát – nem sokkal az eredeti kiadása után – Kristjan Jaak Peterson németre fordította, de az nem jelent meg. Friedrich Bernhard Rosenplänter is lefordította, újra ki is akarta adni az eredetit, de terve meghiúsult, s

a kéziratról sincs információ. Marju Lepajõe észtre fordította, s az meg is jelent 1998-ban (69).

A második szakasz az Újtestamentum különböző kiadásainak ideje (1686–1905), ekkor történik meg az áttérés a régi helyesírásról az újra. Az Újtestamentum első kiadása (1686) volt az első teljesen észti nyelvű kiadvány; 500 példányban nyomták (46). (Csak összehasonlításképpen: észak-észti nyelven az Újtestamentum 1715-ben jelent meg [47].) Fordítóiként Andreas Virginiust és fiát, Adrian Virginiust tartják számon – a címlapon és másutt sincs feltüntetve a fordítók neve. Mindketten lekipásztorok voltak. Feltételezik, hogy voltak segítők is. Bár úgy tartják, hogy a fordítás tisztán tartui nyelvű (a tartui nyelvi régió nyelvjárási sajátosságaival), nincsenek benne tallinni nyelvi sajátosságok, de Tóth kimutatott a tallinni nyelvből származó szavakat is (47). Vallási szövegek, fordítások mellett világi irodalom is született a tartui irodalmi nyelven (alkalmi versek, Tartu pusztulásáról szóló siratóénekek) (48–49). A 19. század első fele a tartui nyelvű világi irodalom tetőpontja (53). Tartu pusztulása után megtört a tartui nyelv fejlődése, bár még jelentek meg tartui nyelvű szövegek, ezek azonban többnyire csak helyi jelentőségűek voltak (49).

A tartui nyelv második periódusában alakult ki a tartui nyelvtanítás hagyománya. August Wilhelm Hupel érdekes módon nem tudott Gutsclaff grammatikájáról. Wiedemann az első võru nyelvtan, ill. a Gutsclaff utáni időszak első, 1864-es dél-észti nyelvtanának a szerzője is (50). Készültek szótárak, ábécéskönyvek is. A 17. század végén a jobbágyságban élő nép már írástudó volt (a jobbágyfelszabadítás 1687-ben történt). A legrégebb fennmaradt tartui nyelvű ábécéskönyv 1698-ban jelent meg, négy évvel az észak-észti ábécéskönyv után, de feltételezhetően nem ez volt az első ilyen jellegű kiadvány. Ez az időszak volt a kalendárium mint műfaj virágkora, de elmaradt a tallinni nyelvtől (az első tallinni nyelvű kalendárium 1720-ban jelent meg) (51).

A harmadik szakasz a tartui nyelv kihalásának időszaka (1906–1913). Tóth Szilárd a tartui nyelv kihalását az 1913-ban kiadott *Kodolaste raamat* című tankönyv, az utolsó tartui nyelvű könyv utolsó megjelenéséhez köti (85). Ebben a könyvben az írás- és számtanítás mellett rövid szövegek kaptak helyet (Luther Kiskatekizmus és rövid bibliai összefoglalás a világ teremtésétől Krisztus feltámadásáig, egyházi énekek és bibliai idézetek). Az 1913-as a negyedik kiadás, amely az előzőkhöz képest kis átdolgozáson esett át (71–72).

Bár rövid időszokról van szó, sok esemény zajlott le ekkor, ami lehetővé teszi, hogy a szerző külön korszakként tárgyalja: 1913 a világháború előtti

utolsó békeév, jellemző erre az időszakra a tartui nyelvű egyházi kiadványok újrakiadása. 1913-ban jutott el a dél-észti líra a csúcsára: megjelent Gustav Suits híres, tartui nyelvű verse, a *Kerkokell* [Harang] (54–55). Ebből az időszakból érdemes megemlíteni az 1908-as tartui nyelvű ábécéskönyvet, amely valóságos kuriózum, mivel az új helyesírás időszakában a régi helyesírás szerint nyomtatták ki. Ez szimbolizálja a tartui nyelv konzervativizmusát, s azt is, hogy nem volt képes megújulni (83).

A tartui nyelv kihalási folyamata visszanyúlik a 17. század végéig, miközben paradox módon épp akkor élte virágkorát a nyelv. Johann Fischer (rigai szuperintendáns) egyfelől támogatta a tartui nyelvű egyházi írásbeliséget, másfelől azonban csak a tallinni nyelvű bibliafordításhoz nyújtott segítséget, lemondva a tartui nyelvű fordítás kiadásáról (62). Livónia Legfelső Konzisztórium, amely gondoskodott a vallási kiadványokról, nem tartotta jónak azok két nyelvi változatban való kiadását, mondván, a tartui nyelvű felvevő piac túl szűk: Észtország 124 egyházközségéből 17 tartozott oda, és nem minden déli észti egyházközség használta a tartui nyelvet. A 19. század elején a tartui nyelv a tallinninak kiegészítője volt, s nem volt egyenértékű vele. A teljes Biblia például 1739-től csak a tallinni nyelven létezett, tartui nyelven csupán az Újszövetség. A tartui nyelvi régió kalendáriumai részben tallinni nyelven íródtak. 1811-ben a Tartu-Võru régió lelkészeinek konventje megvitatta azt a kérdést, hogy egy nyelven kell-e kiadni a vallási szövegeket. A tartui nyelv fejletlenebb volt, mint a tallinni (62). A 19. században a tallinni nyelv egyre jobban benyomult a tartui nyelv területére (65). Ezzel szemben a dél-észti hatás a tallinni nyelvben, bár kimutatható, csekélyebb (a 17. századi észak-észti szövegekben előfordul a dél-észti múlt idejű tagadószó (*is ~ es*); a költészetben *-n* inessivus az *-s* helyett; vettek át dél-észti szavakat (pl. *õdang* 'este' az *õhtu* helyett). Az újésztiek (a Noor-Eesti irodalmi csoportosulás tagjai) dél-észti szavakkal igyekeztek gazdagítani az észak-észti irodalmi nyelvet (59–60). Tartuban is beszélték mindkét változatot; irodalmi nyelvi diglosszia alakult ki (65). S végül: a nemzeti mozgalom aktivistáinak nagy csoportja az egységes (észak-észti) irodalmi nyelv mellett állt ki. Maga J. Hurt is – aki elkötelezett híve volt a võru és szetu nyelvnek (verseket írt, fordított, kutatta a dél-észti nyelvjárásokat) – azt az álláspontot képviselte, hogy „minden népnek egy irodalmi nyelve van, amely egyesíti a népet (...) Legyen ez így nálunk is. (...) Nálunk legyen és maradjon ez a tallinni nyelvjárás, amely a többi nyelvjárásnál több szempontból tökéletesebb...” (ezeket a gondolatokat – paradox módon – tartui nyelven fogalmazta meg) (63).

A negyedik korszak a tartui nyelv utóéletének időszaka (42), amely máig tart. Az észti állam megalapításával, az észti államnyelv kikiáltásával a tallinni

nyelv került a legmagasabb pozícióba, ezzel egyidejűleg a tartui nyelv státusza lehanyaglott (55). Tartui nyelven jelennek meg kiadványok, él a nyelvjárás. A tartui nyelvi hatás tudatos felhasználása figyelhető meg Mats Traat prózájában és verseiben (58). A nyelv emlékét őrzik a temetői sírfeliratok is.

A tartui nyelvnek három továbbélési formája van: a vöru, a szetu és a mulgi nyelv. Ezekről azt tartják, hogy ún. hobbi-nyelvek, nincs általános kommunikatív funkciójuk, viszont szimbolikus jelentőségűek, mivel kifejezik a szerzők és az olvasók identitását.

A vöru nyelvűek nem értenek egyet nyelvük hobbi-nyelvként való meghatározásával, évtizedek óta küzdenek ez ellen, valamint azért, hogy erősödjön a mindennapi életben a vöru nyelv használata, mindenekelőtt a család nyelveként, de a média világában, az oktatásban és a tudományos életben is (56). 2000-től vöru nyelven kéthetente jelenik meg az *Uma Leht* [Saját újság], adnak ki könyveket. 1995-ben megalapították a Vöru Intézetet, amelynek vannak tudományos kiadványai – részben vöru nyelven. A nyelvi tájban is megjelenik a vöru nyelv. Van film vöru nyelven, rádióműsor, tv-adás, nyári egyetem. A vöru nyelvet használják a szociális médiában, a Facebookon – 2019-ben 3000 tagot számlált a Facebook csoport (57). A vöru nyelvű szépirodalom mennyisége és minősége jó, méltó örököse a dél-észt (azaz a tartui) irodalmi nyelvnek (58).

A vöru nyelvvel összefonódott szetu nyelvjárások képezik alapját a szetu nyelvnek, amelynek gyökerei a 19. századig nyúlnak vissza. A *Peko* eposz az 1920–30-as években íródott (magyarul Pusztay János fordításában 2017-ben jelent meg a Nap Kiadónál). Az első szetu olvasókönyvet 1922-ben adták ki. Az 1995-ös alapítású *Setomaa* [Szetuföld] lap kezdetben észti nyelvű volt, 2010-től szetu nyelvű; a 2018-tól megjelenő melléklet (a szetu járás hírei) főként észti nyelvű. 2011-ben szetu ábécét adtak ki.

Az egymáshoz közeli két nyelv, a vöru és a szetu érintkezési pontja a Vöru–szetu kalendárium. A két irodalmi nyelv között hidat képez a vöru nyelvi aktivistából szetu szerzővé és aktivistává vált Kauksi Ülle (58).

A mulgi nyelvi mozgalom a fentieknél kisebb kiterjedésű. 1999-től működik a Mulgi Intézet – 2016-ban ábécéskönyvet adtak ki, és folyóiratot is megjelentetnek. Van szépirodalom is mulgi nyelven (58).

Értekes szempontja a disszertációnak, hogy szerzője a tartui irodalmi nyelv helyzetét, az arról és azon írt munkákat össz-észt, illetve nemzetközi összefüggésbe helyezi.

A bibliafordításokat illetően: észak-észt nyelven az Újtestamentum 1715-ben jelent meg. A lett Újtestamentum-fordítás 1685-ben látott napvilágot, egy évvel a dél-észt fordítás előtt; mindkét fordítás kiadása azonos koncepció

ció, azonos kiadói stratégia alapján valósult meg Rigában, amit bizonyít, hogy sok az egyezés az előszóban, és azonos az előszóhoz fűzött illusztráció is (47). A teljes Biblia megjelenése: lettül a címlap szerint 1689 (a valóságban 1694), a tallinni nyelvű 1739 (53).

A nyelvtanokat illetően: az első dél-észti nyelvtan (1648) 11 évvel az észak-észti nyelvtan megjelenése után látott napvilágot; J. G. Rehehusen lett grammatikája négy évvel korábbi. A lett–német szótár (Georg Manzel munkája) már 1638-ban megjelent (44); Az első magyar nyelvtan 109 évvel korábbi, mint a dél-észti (Ioannes Sylvester: *Grammatica Hungarolatina*, 1539) (45).

A nyelvhalált illetően például: a cseh irodalmi nyelv eltűnése a 17. század 20-as éveire tehető, amikor a német vette át a helyét; de a nyelvhalál kifejezést túlzásnak tartja; időközben a cseh visszanyerte irodalmi nyelvi funkcióját. Lettországból a latgál irodalmi nyelvet többször próbálták megsemmisíteni, de mindig újraéledt; jelenleg státusza megegyezik a võru nyelvével; ma is használatos; világirodalmi alkotásokat fordítanak erre a nyelvre; a latgál az egyház nyelve is (36–37). Az alnémet nyelv sorsa és visszaszorulása a Baltikumban (37). A komi nyelv – Permi Szent István korától egészen a 17. századig; az abur írást csak a 18. században váltotta fel a cirill (37–38).

Tóth Szilárd összeveti az *Observationes*-t és a *Kodolaste raamat* 1913-as negyedik kiadását. Mindkét könyvön egyértelműen érződik a lutheránus háttér, a törekvés a lutheránus vallás terjesztésére (72). A két kiadvány nyelvében eltér, a grammatika latin nyelvű, de a címszavak német nyelvűek; a *Kodolaste* teljesen észti nyelvű (73).

A disszertáció a konkrét tartalmi irodalmi nyelvű munkák elemzése mellett tárgyal olyan általános kérdéseket is, mint

- az irodalmi nyelv és nyelvjárási viszonya; a közös és teljes értékű irodalmi nyelv mellett létezhetnek más nyelvi változatok is, itt regionális nyelvekre, nyelvjárásokra utal (16); ez fontos megállapítás, akár észti vonatkozásban is, ha a võru vagy a szetu nyelvre gondolunk, amelyek önálló nyelvként való elismerését szeretnék elérni;

- a nyelvek születése és halála;

- a nyelv vitalitása (a veszélyeztetettség és a kihalás közötti fokozatok bemutatása);

- a missziós nyelvészet: az a nyelvészeti tevékenység, amikor hittérítés szándékával gyűjtnek nyelvi anyagokat, fordítanak bibliai és más vallásos szövegeket, kodifikálják a nyelvet, vagyis a keresztény hittérítés szolgálatában álló nyelvészet; magát a kifejezést az 1960-as évektől használják, s eredetileg a spanyol és portugál jezsuita és domonkos rend tevékenységére vonatkozott a latin-amerikai, ázsiai és afrikai nyelvek leírását illetően (25);

– a globalizáció (észt vonatkozásban a makroglobalizáció a német és az orosz nyelv és kultúra térnyerésében, a mikroglobalizáció pedig az észak-észti irodalmi nyelv térnyerésében jelentkezett. Az a séma, hogy a mikroglobalizáció lényegesebb volt a makroglobalizációnál, alkalmazható a 19. század második felében és a 20. század elején beszélt tartui nyelv esetében is. A korabeli észak-észti nyelv úgy győzte le a dél-észti nyelvet (ezen belül a tartui irodalmi nyelvet), hogy az észti kultúra szereplői nem ismerték fel annak veszélyét, s nem tartották nyelvgyilkosságnak. A dél-észti nyelv esetében a mikroglobalizáció volt a lényegesebb és a veszélyesebb;

– valamint a biodiverzitás és a nyelvek kapcsolata (a nyelvek, nyelvjárássok, regionális irodalmi nyelvek eltűnése (globalizálódása) végső soron a regionális kultúrák eltűnéséhez vezet; a nyelvi és kulturális visszafejlődés kapcsolatban áll a biodiverzitás visszafejlődésével (16).

Az elemzést követi a doktori munkához kapcsolódó cikkek kiegészített összefoglalása, s a gazdag bibliográfia után maguk a tanulmányok is. A kötetben hét tanulmány kapott helyet, észti, angol, német és orosz nyelven.

A disszertáció tárgyát képező kérdések tudománytörténeti áttekintése – túl azon, hogy egy monográfia kötelező részét alkotja – a kérdéskörben kevésbé tájékozott olvasó, felhasználó számára nélkülözhetetlen forrás. Tóth Szilárd Tibor munkája szép példája annak, hogy egy regionális jelentőségű, nem túl hosszú ideig fennálló nyelvi változat történetének elsősorban mikrofilológiai szempontú elemzése miként világít rá általános, a világ veszélyeztetett nyelveivel kapcsolatos kérdésekre.

PUSZTAY JÁNOS

DOI: 10.52401/fud/2022/19